

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

2017

MEMORANDAMU

TIMARAKA: 70

Memorandamu leyi yi na tipheji ta 8.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Makoreketelo ya Xikambelantwisiso

- Tanihileswi ntshikelelo wu nga eka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swi fanelangi swi xupuriwa, handle ka loko swihoxo swa kona swi cinca nhlamuselo/matwisiselo. (Hambiswiritano, swihoxo swi fanele swi kombisiwa).
- Loko mukamberiwa a tirhisile marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito wolawo, naswona loko nhlamulo yi twala, u nga xupuli mukamberiwa. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kutani ri laveka eka nhlamulo, ri amukele.
- Ku hava maraka leyi nga ta nyikiwa eka swivutiso swa mavonelo eka nhlamulo ya INA/EE kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa maraka.
- A ku na timaraka leti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Laha ku lavekaka tinhlamulo ta rito rin'we, kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa hi mfanelo loko rito leri lavekaka ri nkhwatihatwile/tikisiwile.
- Loko ku laveka timhaka/mikutlunya yimbirhi/ yinharhu, kutani mukamberiwa a nyika yo tala, koreketa yo sungula yimbirhi/yinharhu ntsena.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swa nhlawulonyingi, amukela HISWIMBIRHI, nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka NA/KUMBE letere leri xaxameleke na nhlamulo leyi nga yona.

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A

1.1 U kurisiwile hi manana wa yena Khensani.√/Khensani.√

KUMBE

U kurisiwile hi Maria.√/Maria.√

(1)

1.2 Khensani a a yi kuma emakhixini ya le Hitekani laha a a tirha kona.√

KUMBE

Maria a a tirhisa mali leyi a a yi kuma ya mudende wa Matimba.√/Maria a a yi kuma hi ku xavisa byalwa.√

(1)

1.3 Matimba a a nga swi tivi leswi a a fanerile ku swi endla hikwalaho ka rifu ra mana wa yena.√/B.√

(1)

1.4 'Endzhaku ka xinkadyana swikwembu swa ka vona swi n'wi vitanile.'√

(Hambiloko mukamberiwa a nga vekelangi swirhatana swo tshaha u kuma maraka.)

(1)

1.5 I ku tsundzuka marito ya mana wa yena ya leswaku loko a lava ku susa vusiwana u fanele a dyondza xikolo.√√

(2)

- 1.6 U hi lemukisa leswaku ku na vanhu lava nga na mona na ku pfumala ntwelavusiwana eka van'wana lava loko munhu a ri ekhombiyeni va endlaka onge va rila na yena kambe va lava ku tipfuna.√√ (2)
- 1.7 A hi mfanelo ya wansati ku langutela n'wana wa wansati un'wana.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 1.8 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Ndzi vona onge a va nga hanyisani kahle na maxaka ya yena.√√
(Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 1.9 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku loko ha ha hanya hi fanele ku fambelana na maxaka hi tivana.√√/Ndzi dyondzile leswaku hi fanele ku tivanisa maxaka ya hina na vana va hina.√√
(Amukela na tidyondzo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 1.10 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Hileswi a a lava ku hambana na nhlupheko lowu a kuleleke eka wona.√√/Hileswi a a lava ku hambana na Maria loyi a n'wi kurisile ku vava.√√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 1.11 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Ku nga va ku ri ku cinca ka minkarhi leswi endlaka leswaku vanhu va va va nga ha ri na nkarhi wo endzelana leswi endlaka leswaku va nga vi na vuxaka lebyinene na maxaka ya vona.√√
(Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 1.12 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Ndzi nga n'wi tsundzuxa leswaku a nga fanelangi a xanisa Matimba kambe u fanele a n'wi hlayisa hi mfanelo.√√
(Amukela na tinhlamulo tin'wana leti twisisekaka.) (2)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA B

- 1.13 Mukamberiwa u ta nyika miehleketo ya yena. Xikombiso: Xi ndzi tisela miehleketo ya leswaku vanhu lava tshamaka eka mikhukhu leyi va xaniseka hi ku pfumala swa vona.√√/Xi ndzi tisela miehleketo ya leswaku vanhu lava tshamaka eka mikhukhu leyi a va tirhi mintirho yo nyawula.√√
(Amukela na miehleketo yin'wana leyi twisisekaka.) (2)
- 1.14 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ya yena. Xikombiso: Mfumo wu nga akela vanhu lava tshamaka endhawini leyi tindlu ta kahle/letinene/to nyawula.√√
(Amukela na mavonelo man'wana lama twisisekaka.) (2)
- 1.15 Tindlu ta vona ti nga khukhuriwa loko ko na mpfula ya matimba/ximbhembhe.√√/Loko ko va na bubutsa tindlu ta vona ti nga hahluriwa.√√/Loko mukhukhu wun'we wo tshwa na leyin'wana yi nga khoma ndzilo yi tshwa.√√/Loko ko va na ntungu wa vuvabyi wu nga va tlulela hinkwavo.√√ (2)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.16 Hungu ra xitshuriwa xa A ri humelela emikhukhwini leswi yelanaka na mikhukhu leyi kombisiweke eka xitshuriwa xa B.√√ (2)
- 1.17 Eka xitshuriwa xa A vito ra ndhawu leyi nga na mikhukhu leyi Matimba na mana wa yena a va tshama eka yona ri boxiwile, ku nga Hatshama kasi eka xitshuriwa xa B a ku boxiwangi vito ra ndhawu laha mikhukhu leyi kombisiweke yi kumekaka kona.√√/Mavito ya swimunhuhata leswi a swi tshama eka mikhukhu leyi nga eka xitshuriwa xa A ya boxiwile kasi eka xitshuriwa xa B a ku boxiwangi mavito ya swimunhuhata swa kona.√√ (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: [30]**XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA****XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C**

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO/NKATSAKANYO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

Vanhu va fanele ku pfumela leswaku laha va tshamaka kona ku fafazeriwa.√ Va pfala mafasitere namadyambu.√ Va fanele ku hatlisa va ya kamberiswa loko va ehleketa leswaku va nga va va ri na byona.√ Ku kuma swo sivela loko munhu a nga si endzela ndhawu yin'wana na ku ya kamberiswa loko a vuyile.√ Ku papalata ku tshika mati lama yimeke kun'wana na kun'wana.√ Ku tirhisa mirhi leyi sivelaka ku lumiwa hi tinsuna loko va tshamile ehandle kumbe va tipfalela etindlwini loko ri pela.√ Ku tisirhelela hi tinete laha va etlelaka kona.√

[Ntsengo wa marito = 90]

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO/NKATSAKANYO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:		
MINTSHAHO		MINKUTLUNYA
1. Vanhu va nga pfuneta hi ku pfumela leswaku tindlu ta vona ti fafazeriwa ematshan'weni ya ku khiya tindlu va ya tumbela.	(a)	Vanhu va fanele ku pfumela leswaku laha va tshamaka kona ku fafazeriwa.√
2. Vanhu va fanele ku pfala mafasitere dyambu ri nga si pela ku sivela tinsuna ku nghena etindlwini.	(b)	Va pfala mafasitere namadyambu.√
3. Loko munhu a ehleketa leswaku u na vuvabyi lebyi a nga fanelangi ku heta nkarhi, u fanele a tsutsumela exibedhlele, etlilniki kumbe eka dokodela a ya kamberiswa.	(c)	Va fanele ku hatlisa va ya kamberiswa loko va ehleketa leswaku va nga va va ri na byona.√

4. Loko munhu a lava ku endzela ndhawu leyi a tivaka leswaku yi na Malariya u fanele ku kuma swo sivela naswona loko a vuya u fanele ku ya kamberwa ku tiyisisa leswaku a nga vuyangi na byona.	(d)	Ku kuma swo sivela loko munhu a nga si endzela ndhawu yin'wana na ku ya kamberwa loko a vuyile.√
5. Vanhu va nga swi kota ku papalata ku andza ka tinsuna ta malariya hi ku tiyisisa leswaku a ku vi na mati lama yimeke kun'wana na kun'wana handle ka lawa ma nga hlayisiwa hi mfanelo no funengetiwa hikuva laha hi kona vutshikelelweni bya tinsuna.	(e)	Ku papalata ku tshika mati lama yimeke kun'wana na kun'wana.√
6. Va nga tirhisa mirhi leyi faneleke ku tisirhelela eka tinsuna ngopfungopfu navusiku naloko va tshamile ehandle naswona i swa nkoka ku tshama endlwini navusiku hikuva i nkarhi lowu tinsuna ti tiphinaka hi wona hi ngati ya vanhu.	(f)	Ku tirhisa mirhi leyi sivelaka ku lumiwa hi tinsuna loko va tshamile ehandle kumbe va tipfalela etindlwini loko ri pela.√
7. Tinete to sivela tinsuna ti nga tirhisiwa ku pfala byetlelo loko vanhu va etlele ku tiyisisa vuhlayiseki bya vona.	(g)	Ku tisirhelela hi tinete laha va etlelaka kona.√

[Ntsengo wa marito = 90]

Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√ (07)

Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (03)

[Nkombo wa timhakankulu ntsena.]

Makoreketelo ya nkomiso:

Nkomiso wu fanele ku koreketiwa hi ndlela leyi landzelaka:

• **Maavelo ya timaraka:**

- Timaraka ta 7 i ta minkutlunya ya 7: **N (07)** (Maraka yin'we hi nkutlunya)
- Timaraka ta 3 i ta ririmi: **R (03)**
- Ntsengo wa timaraka: **10**

• **Maavelo ya timaraka eka ririmi loko mukamberwa a nga tshahangi:**

- Minkutlunya ya 1-3 leyi nga yona: Nyika maraka yin'we.
- Minkutlunya ya 4-5 leyi nga yona: Nyika timaraka timbirhi.
- Minkutlunya ya 6-7 leyi nga yona: Nyika timaraka tinharhu.

- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a tshahile kunene:**

- Mintshaho ya 6-7: a nga nyikiwi maraka ya ririmi.
- Mintshaho ya 1-5: nyika maraka yin'we ya ririmi.

LEMUKA:

- **Xivumbeko:**

- Hambiloko nkomiso wu tsariwile hi xivumbeko xo hoxeka wu fanele ku kamberwa.
- Hambiloko nkomiso wu tsariwile hi ndlela ya minkutlunya kumbe ndzimana wu fanela wu nga onhi mongo wa timhaka.

- **Ntsengo wa marito:**

- Vakamberi va languteriwa ku kambisisa ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
- Ku nga susiwi timaraka loko mukamberiwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke kumbe ya kombisiwile hi ndlela yo hoxeka.
- Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya ku fika eka marito ya 5 lawa ku hundzisiweke hi wona kutani u nga tekeli enhlokweni lama nga ta landzela eka nkomiso.
- Minkomiso yo koma ngopfu kambe yi ri na minkutlunya hinkwayo leyi lavekaka **a yi fanelangi** ku xupuriwa.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI

XIVUTISO XA 3

XITSHURIWA XA D: XINAVETISO

- 3.1 Emicatwini.√/Etikerekeni.√/Emavhengeleni yo dyela.√/Etindleleni.√/Emikosini.√/Emakaya.√
(Tindhawu timbirhi ntsena. Amukela na tindhawu tin'wana leti twisisekaka.) (2)
- 3.2 'Swi fambile na minkarhi leswo gangandzela tikhamera na tiselulafoni ta Xintu.√
(Hambiloko mukamberiwa a nga vekelangi swirhatana swo tshaha u kuma maraka.) (1)
- 3.3 Ri na nkucetelo wa leswaku vaamukeri va hungu va hatlisa va ya xava *selfie stick* handle ka ku heta nkarhi.√√ (2)
- 3.4 Xinavetiso lexi a xi nga ta koka rinoko ra vaxavi.√√/A swi nga ta olova leswaku vaxavi va xi tekela enhlokweni.√√ (2)
- 3.5 Ku vuriwa leswaku selulafoni leyi nga na *selfie stick* i xitirhisiwa xi ri xoxe lexi munhu a nga titekaka swinepe hi yexe ku ri hi ku ti kona tikhamera na tiselulafoni tin'wana leti nga endlaka mhaka leyi.√√ (2)
- 3.6 Va lava ku fambisana na minkarhi.√/Va lava ku xiximiwa.√ (1)
- [10]**

XIVUTISO XA 4**XITSHURIWA XA E: KHATHUNI**

- 4.1 Swi le khotsweni√ hikuva vito ra khotso ri tsariwile.√/Swi le khotsweni√ hikuva swiambalo swa swona swi tsariwile tinomboro.√ (2)
- 4.2 Yi humelerisa ku xanisiwa ka vabohiwa emakhotsweni.√√ (2)
- 4.3 Xi vula leswaku hi xona xi lawulaka ndhawu leyi xi nga eka yona.√ (1)
- 4.4 Vito ra ndhawu i Phelahansi, leswi vulaka ku va munhu a tshika swihoxo leswi a swi endleke, leswi yelanaka na leswi vuriwaka hi ximunhuhatwa lexi nge: 'U ta dyondza ku hanya', leswi vulaka leswaku munhu u fanele a nga ha endli xihoxo lexi a xi endleke.√√ (2)
- 4.5 Thoni ya ximunhuhatwa lexi yi kombisa ku hlundzuka.√√ (2)
- 4.6 Lexin'wana xi humesile mahlo ku kombisa ku hlundzuka na matimba lawa xi nga na wona, kasi lexin'wana xi langutile ehansi ku komba ku pfumala matimba, a xi hlundzukangi naswona a xi lavi ku tikatsa.√ (1)
- [10]**

XIVUTISO XA 5**XITSHURIWA XA F: PROSI**

- 5.1 Ku yisa rito **timbilu** evundhawini.√/Ku vumba riengeteri ra ndhawu.√ (1)
- 5.2 Ku komba leswaku swiambalo swa munhu loyi a swi nga nyawuli kumbe a swi hlakarile.√/Ku komba leswaku munhu loyi a a nga ri na swiambalo swo tala hikuva a a hluphekile.√ (1)
- 5.3 swi kota ku tiyisela swiyimo swo tika leswi a swi vangwiwa hi nuna wa yena.√/C.√ (1)
- 5.4 Loko ku ri na munhu loyi a nga ha pfuniki nchumu hi ku tshamela ku vabya.√ (1)
- 5.5 U vula leswaku a va ta va va lovile/file khale.√√ (2)
- 5.6 Mukamberiwa u ta vumba xivulwa xa yena n'wini ku humelerisa nhlamuselo yo hambana na ku 'hola' ka ku vula ku va xilo xi nga ha hisi. Xikombiso:
Leswi hi tirheke hi ku tiyimisela hi ta **hola** mali ya kahle n'hweti leyi.√√
(Amukela na maveketelelo man'wana lama twisisekaka.) (2)

- 5.7 **Tiakerile** yi na xirhangi xa rhavi ra xitlhelelo ku komba leswaku i swa vona vinyi kasi **akela** yi na xilandzi xa rhavi ra xikongomelo ku komba xikongomelo xa ku va va lava ku susa vusiwana bya mana wa vona.√√

(2)
[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70